

В ЗОНЕ ДОВЕРИТЕЛЬНОСТИ И СЕРДЕЧНОСТИ

Из переписки украинских писателей со Львом Копелевым

Весной 2012 года исполнилось сто лет со дня рождения известного литературоведа, прозаика и правозащитника Льва Зиновьевича Копелева (1912–1997). Дата эта отмечалась в мировом культурном сообществе весьма широко. Научные конференции и семинары, вечера памяти юбиляра, тематические литературные выставки, телевизионные передачи прошли в разных городах и государствах и главным образом в тех трёх странах, где пролегал его жизненный путь: Украине, России, Германии.

Л.З. Копелев родился в Киеве 9 апреля 1912 г., а в 1926 г. его семья переехала в тогдашнюю столицу Украинской республики Харьков. С этим городом связан ранний этап становления личности незаурядного человека, и не случайно именно в Харькове правозащитной группой при действенной поддержке представительства фонда Генриха Бёлля в Украине к юбилейной дате было принято полное издание автобиографической трилогии Копелева (в четырёх книгах).

В 1935 г. он переехал в Москву, где закончил институт иностранных языков и успешно начал научно-литературную работу. Потом была война, на которую

молодой германист, в мае 1941 г. защитивший свою кандидатскую диссертацию о драматургии Шиллера, пошёл добровольцем. Служил офицером-пропагандистом, имел боевые награды. В апреле 1945 г. майор Копелев был арестован за протесты против актов насилия над гражданским населением Восточной Пруссии. За «жалость к противнику», «буржуазный гуманизм» и «клевету на командование Красной Армии» его приговорили к 10 годам заключения. Жизнь в лагере и в т. н. «шарашике» описана им в автобиографических книгах достаточно подробно. Освободился он в 1954 г., в 1956 г. был реабилитирован, возвратился в Москву и до 1968 г. продуктивно трудился в научно-исследовательском Институте истории искусств, писал книги, печатался в периодических изданиях.

В Киеве, Харькове и других городах Украины случалось бывать Льву Зиновьевичу в 1960–70-е гг. не часто. Однако же своей духовной связи с Украиной он не утратил. Не забыл украинского языка, сохранял живой интерес к украинской литературе, с несколькими украинскими писателями поддерживал личные связи на протяжении целого ряда лет.

В Российском Государственном Архиве Литературы и Искусства (РГАЛИ) сохранилась некоторая часть переписки Копелева с украинскими собратьями по перу и по духу. Публикуемую ниже подборку составили письма, посланные Копелеву в конце 1960-х – 70-е гг. Григорием Кочуром, Иваном Дзюбой, Иваном Светличным и его женой Леонидой Светличной, Леонидом Череватенко, а также несколько писем самого Копелева И. Светличному.

Внимательный читатель наверняка заметит, что этот, не слишком широкий, круг корреспондентов составляют писатели-диссиденты, ставшие жертвами репрессий, а также их близкие или друзья-единомышленники. Только-только возвратился из Инты после десятилетнего пребывания в лагере и последовавших за ним нескольких лет вынужденной ссылки Г. П. Кочур, на пороге нелёг-

ких испытаний находился И. М. Дзюба, отбывал срок в одном из лагерей Пермской области, а затем ссылку в Горноалтайской области Иван Светличный.

Да и у самого Копелева заключительный период жизни в Советском Союзе (1965–1980) был далеко не безоблачным. Он занял принципиальную, резко негативную позицию по отношению к аресту писателей Синявского и Даниэля в 1965 г.; вместе со своей женой, критиком-американистом Раисой Орловой, стал он одним из инициаторов письма 63-х писателей, протестовавших против осуждения названных литераторов. Он открыто поддержал «Пражскую весну» и осудил вторжение советских войск в Чехословакию в августе 1968 г. Открытая гражданская позиция стоила Копелеву исключения из партии и увольнения с работы в том же 1968 г. В 1977 г., после публикации за рубежом его автобиографической книги «Хранить вечно», он был исключён из Союза советских писателей. Литературоведа и критика лишили возможности публиковаться в отечественных изданиях, квартирный телефон Копелевых был отключён, связи с внешним миром регламентировались и прослеживались.

В эти нелёгкие для них годы Копелев и Орлова продолжали поддерживать отношения с опальными украинскими коллегами и друзьями. Переписка велась не только с теми, у кого тяготы остались в прошлом, но и с отбывающими срок в лагере или живущими в ссылке. В письмах обсуждались профессиональные проблемы, литературные новости, равно как и вопросы сугубо личного порядка. Из Москвы Копелев посылал своим друзьям нужные им книги, лекарства, тёплую одежду. В их доме всегда находили гостеприимный кров друзья, как, например, Леонида Светличная, которая должна была неоднократно добираться к мужу в лагерь или ссылку, делая пересадку в Москве.

Отсутствие оглядки на реакцию «компетентных органов» было свойственно и украинским корреспондентам Копелева, которые, зная о том, под каким «колпаком» находился их московский друг, в переписке с ним придер-

живались принятых раз и навсегда норм доверительного общения и искренности, лишь по необходимости прибегая к недомолвкам или иносказаниям. В их человеческих отношениях главным оставалось высокое нравственное измерение, вопреки насаждаемым властями предрержащими правилам конъюнктурного, а то и абсолютно сервильного поведения.

В 1980 г. Копелеву и Орловой после многих ходатайств видных общественных и даже государственных деятелей был разрешён выезд по частному приглашению в ФРГ, а вскоре после этого их лишили советского гражданства. В советском гражданстве они были восстановлены лишь в 1990 г. (Р. Орлова – посмертно)

Живя на Западе, Копелев сохранил свою духовную связь с душевно близкими ему украинскими писателями. В своих публицистических выступлениях он стремился привлечь внимание зарубежных читателей и издателей (!) к творчеству Василя Стуса, Ивана Светличного, Евгена Сверстюка; после кончины Светличного принял участие в сборнике воспоминаний о безвинно загубленном поэте и филологе.

Ещё на один значащий момент в предваряемой этими замечаниями переписке – активный билингвизм её участников. Украинские писатели в своих посланиях легко чередуют украинский язык с русским, Копелев не только прекрасно понимает украинскую речь, но и сам пишет своим друзьям по-украински. Это совершенно непроизвольное, дружественное уживание языков дорогого стоит; потому их письма публикуются здесь на том языке, на котором и были написаны.

Почти каждый из представленных ниже корреспондентов в советское время пожил «на зоне» с её жестоким и безжалостным режимом, направленным на унижение и подавление человеческой личности. В своём эпистолярном общении на протяжении ряда лет пребывали они в совершенно иной зоне – зоне взаимной доверительности, искренности и сердечности.

2.04.1969

Вельмишановний Лево Зінов'євичу!

Сердечно дякую Вам за листа, який мене так зворушив.

Річ не тільки в тому, що Ваша думка – а Ваше ім'я мені добре знане, Ваші праці я читав – для мене авторитетна й цінна; річ ще і в тому, що висловлені Вами міркування мені дуже близькі: це саме те, над чим я зараз працюю.

Опус, який Ви читали, писався нашвидкуруч, під впливом події, на яку треба було негайно реагувати; тому в ньому зачеплені далеко не всі проблеми, які я хотів би і які слід поставити, використані далеко не всі матеріали навіть із тих, які в мене вже були, не кажучи про ті, які варто було б ще зібрати; є там і багато інших вад та упущень. Взагалі то для мене був лише попередній начерк проблем, якими слід зайнятися. Те, що я хочу написати, буде, на мою думку, набагато вагомніше. І тут я хочу ставити питання ширше: як таке, що докорінно вписується в проблему духовного майбуття людства, всього людства (а не лише укр[аїнців] чи іншої нації), в проблему духовного самоствердження людини і людства (антитеза – духовне самозречення, капітуляція, «термітизація»). Мені хочеться також поговорити про зв'язок цього питання з моральними шуканнями сучасної молоді, з питанням про сенс життя тощо. Водночас – ширше і гостріше висловитися про ті негативні явища, які виникають у певних середовищах

¹ Дзюба, Иван Михайлович (р. 1931) – видный украинский литературовед, критик, публицист. В 1960-е гг. был уволен с работы из журнала «Вітчизна» и издательства «Молодь» за политические высказывания. А. Копелев и Р. Орлова познакомились с ним лично в 1970 г. во время своего посещения Киева. В 1972 г. за работу «Интернационализм или русификация?», опубликованную за границей, Дзюба был исключён из КПУ, а в 1973 г. осуждён на пять лет лишения свободы и пять лет ссылки. Через несколько месяцев был помилован. В годы перестройки награждён литературной премией им. А.И. Белецкого. С ноября 1992 г. по август 1994 г. был министром культуры Украины. Лауреат государственной премии им. Шевченко (1991). Действительный член АН Украины, Герой Украины. Публикуемые письма И.Дзюбы хранятся в РГАЛИ (ф. 2549, оп. 1, ед. хр. 205, л. 1-3).

упослідженої нації внаслідок її ненормального становища. І багато інших ще є питань, про які (і не лише про них) я радий буду поговорити з Вами при нагоді.

В Москві, щоправда, я буваю дуже рідко, але, здається, матиму нагоду приїхати в кінці травня ц. р. Тоді скористаюся з Вашого запрошення і зателефоную.

І ще одне: я ніколи не збирався стати спеціалістом з «нац[іонального] питання» і ніколи ним не буду, але просто не можу дивитися байдуже, коли, кажучи словами Т. Шевченка, «розпинають вдову за подушне» – і всі мовчать, ще й при-такують...

З пошаною,

І. Дзюба.

І. ДЗЮБА – Л. КОПЕЛЕВУ²

Дорогий Лево Зінов'євичу!

Сердечно вдячні Вам за новорічне поздоровлення і зі свого боку від усієї душі вітаю Вас у Новому році, бажаю доброго здоров'я, душевних сил, творчих успіхів. Хай 1970-й буде до Вас зичливий, хай несе добро Вам та Вашій родині. А в мене є ще до того і така особиста претензія: щоб мені в 1970-му принагодилося з Вами зустрітись і поговорити.

Хай Вам щастить!

І. Дзюба

І. ДЗЮБА – Л. КОПЕЛЕВУ³

Дорогий Лево Зінов'євичу!

Щиро вітаю Вас у Новому році! Хай Дід Мороз занесе до Вашого дому повний міх усякого добра, й здоров'я, і щастя, й успіхів – щоб на весь 1972 рік вистачило!

² На открытке не сохранился почтовый штемпель. Отправлена, по-видимому, из Киева в начале января 1970 г.

³ Открытка отправлена из Киева, очевидно, в начале января 1972 г. Почтовый штемпель отсутствует.

Чи не збираєтеся в 1972-му навідатися до «матері городів
руських»?

З глибокою повагою –

Ваш І. Дзюба

Г.П. КОЧУР – А.З. КОПЕЛЕВУ⁴

Дорогий Лево Зінов'євичу!

Спасибі велике за листа й за привітання, що там були.
Прийшов він своєчасно, якраз на День Перемоги.

Усі ми, включаючи мою дружину і Льоню⁵, шлемо Вам як-
найсердечніші привіти. І всій Вашій родині також.

Ваш ГК

⁴ Кочур, Григорий Порфирьевич (1908–1994) – выдающийся украинский переводчик, литературовед, поэт и правозащитник. Переводил на украинский язык произведения Софокла, Петрарки, Вийона, Шекспира, Байрона, Беранже, Мицкевича, Бодлера, Верлена, Т.С. Элиота, Ю. Тувима, В. Незвала и других классиков мировой литературы. В 1943 г. был арестован вместе с женой. Отбывал срок в лагере под Интой (республика Коми), освобождён в 1953 г., реабилитирован в 1957 г. В 1968 г. вместе с Виктором Некрасовым, Сергеем Параджановым, Василем Стусом, Линой Костенко, Иваном Дзюбой, Иваном Светличным, профессором Андреем Александровичем Белецким и другими известными людьми подписал письмо 139-ти против незаконных политических судов в СССР. В 1973 г. за нежелание давать показания против литератора и правозащитника Евгена Сверстюка был исключён из Союза писателей Украины; восстановлен в 1988 г.

За переводческую деятельность был удостоен премии Максима Рыльского в 1989 г. и государственной премии им. Т.Г. Шевченко в 1995 г. (посмертно). В 2008 г. в честь столетия Г. Кочура в Украине была выпущена почтовая марка с его изображением.

Публикуемые письма Г. Кочура хранятся в РГАЛИ (ф. 2549, оп. 3, ед. хр. 264, л. 1-4). Дата прибытия открытки, согласно московскому штемпелю, - 15.05.1972

⁵ А.В. Череватенко.

Ирпень, 5.12.73.

Дорогого Лева Зінов'евича з родиною щиро вітаємо, бажаємо на Новий рік стільки щастя, радощів, успіхів, скільки людина понести спроможна. Хотілося б отримати від Вас принаймні коротеньку реляцію про те, як живете і що робите.

Ваш Г. Кочур

Г. КОЧУР – Л. КОПЕЛЕВУ⁶

Дорогие Раиса Давыдовна и Лев Зиновьевич!

С чего начать, чтобы письмо было деловым? Ну, хоть бы с «Воплей». Смотрел я публикацию⁷. Фамилия «Копелев» запрятана основательно – фигурирует только раз. Да ладно – всё-таки лёд тронулся. Там Россельс⁸ что-то говорил о «Мастерстве перевода» – не то он просил Вас, не то Вы уже обещали.

Пишете, что до Вас доходили обо мне неопределённые дурные вести. Отчасти они обоснованы, хоть только отчасти. Печатать-то меня пока печатают, есть только не то тенденция, не то указание – не очень выдвигать, обходиться где только можно, без... Поэтому ко всему написанному усиленные при-

⁶ Точная дата письма не установлена. По-видимому, оно было отправлено в апреле–мае 1972 г.

⁷ Гёте – литературный критик [Публикация / Вступление, перевод и примечания Л. Копелева] // Вопросы литературы, 1971, № 7, с. 143–164. Подборка появилась в журнале незадолго до визита Генриха Бёлля в Москву. В связи с этим событием и журнал «Новый мир» опубликовал перевод Л. Копелева: Генрих Бёль. Моя муза; 1. Кёльн; 2. Кёльн; «Ангел, если ты его ищешь...» Стихи / Перевёл с нем. Лев Копелев // Новый мир, М., 1972, № 1, с. 127–130.

⁸ Россельс, Владимир Михайлович (1914–1999) – российский переводчик, литературовед, литературный критик. Переводил на русский язык произведения Т. Шевченко, И. Франко, Панаса Мирного, Леси Украинки, В. Стефаника и других писателей.

дирки. Недавно сдали Норвида⁹ – сперва в издательстве очень хотели выбросить «Fortepian Chopina»¹⁰ (в моём переводе) – там, мол, выходит, что русские солдаты разграбили дворец Замайских и выбросили в окно фортепьяно Шопена, – а это неблагоприятно, лучше избежать намёков и т. д. Но подействовали те доводы, что это самое знаменитое стихотворение Норвида и оно печаталось в русских переводах – там не пугаются.

Итак, это стихотворение осталось (пока!), но выбросили три других, довольно невинных. Но ведь бессмыслиц полно всюду – стоит ли об этом говорить! Вот Новиченко¹¹ в «Новом мире» (за март) поместил статью со злобной и бестактной выходкой против Зерова¹², да ещё и с фальсификацией цитаты. Группа наших литературоведов послала в «Лит[ературную] газету» заметочку на этот счёт. Не поместили – пишут, что это имеет слишком частное значение. Теперь мы соображаем – посылать ли что-то подобное в «Новый мир», могут ли хоть там напечатать? Интересно, каково Ваше мнение.

Ивана¹³ нет – он сперва жил в Белоруссии над Припятью, кормил собой комаров, а теперь нанялся нянькой к сыну сестры и уезжает на Донбасс. На Донбасс уехал и Лёня¹⁴ – изучать (который раз!) шахтёрский быт и тем содействовать

⁹ Циприан Камиль Норвид (1821–1883) – выдающийся польский поэт, драматург, прозаик, живописец. В письме речь идёт о книге: Норвид, Циприан Камиль. Поезії. Пер. з польської. – К.: Дніпро, 1971.

¹⁰ «Рояль Шопена» – одно из самых знаменитых стихотворений Норвида.

¹¹ Новиченко, Леонид Николаевич (1914–1996) – украинский литературовед, критик, действительный член АН УССР, лауреат Шевченковской премии. В своей статье «К новому уровню» («Новый мир», 1971, № 3, с. 234–238) он резко отозвался о т. н. «пафосе открывательства», нацеленном на апологию таких писателей, как, например, Н. Зеров.

¹² Зеров, Николай Константинович (1890–1937) – видный украинский литературовед, критик, переводчик, поэт, лидер украинских «неоклассиков», профессор Киевского ИНО, впоследствии – Киевского университета. Был одним из университетских учителей Г. Кочура. Незаконно репрессирован.

¹³ Речь идёт об И.А. Светличном.

¹⁴ Л.В. Череватенко.

расцвету отечественной кинематографии. Обоим было сообщено о Вашем желании иметь их адреса. Оба лепетали что-то вроде того, что напишут. Вряд ли они это сделают. Итак:

Киевская обл., п. Буча, Садовый переулок, Череватенко Леонид Васильевич.

Киев 87, Уманская, 35, кв. 20. Светличный Иван Алексеевич.

Привет от наших и от Лукаша¹⁵.

Ваш ГК

Г. КОЧУР – Л. КОПЕЛЕВУ¹⁶

Дорогий Леве Зінов'євичу!

Пишу Вам кілька слів з okazjiю – їде до Москви хороший хлопець – Юрко Лісняк¹⁷, що перекладає прозу (але й з німецької також). Він Вам розповість докладніше, як ми живемо, сподіваюся, що Ви йому розкажете, як живуть у Вас.

Вітайте всіх,

ГК

¹⁵ Лукаш, Николай Алексеевич (1919–1988) – выдающийся украинский переводчик. Перевёл на украинский язык «Декамерон» Бокаччо, «Дон Кихот» Сервантеса, пьесы Лопе де Веги, «Фауст» Гёте, «Мадам Бовари» Флобера, стихи Р. Бёрнса, Ф. Шиллера, Г. Гейне, Ю. Тувима, Ф. Гарсиа Лорки и др. В 1973 г. за высказанную поддержку осуждённому на пять лет лишения свободы и пять лет высылки Ивану Дзюбе Лукаш был исключён из Союза писателей Украины, и до 1979 г. его труды не публиковались. См. подробнее в кн.: Наш Лукаш. В 2-х кн. Упор. Л. Череватенко. – К., 2009.

¹⁶ Открытка послана из Киева, очевидно, в апреле–мае 1975 г. Точная дата не установлена.

¹⁷ Лісняк, Юрій Яковлевич (1929–1995) – украинский переводчик и художник-график, лауреат литературной премии им. М. Рыльского. Учился на физико-математическом факультете Киевского университета, откуда его исключили за политические взгляды. Был осуждён и провёл семь лет в исправительно-трудовом лагере за Полярным кругом. Перевёл на украинский язык ряд комедий Шекспира, романы Бальзака, «Моби Дик» Г. Мелвилла, произведения А. Франса, К. Чапека, Б. Брехта, Г. Манна и других авторов.

Г. КОЧУР – А. КОПЕЛЕВУ

Київ, 7.06.75

Дорогий Лево Зінов'євичу!

Сьогодні отримав борг – спасибі¹⁸. Могли би Ви з ним і не поспішати – якось ми обходимось. Ну, а вислали, то й спасибі за акуратність.

Напишіть хоч кілька «інформаційних» слів. Як Ви себе почуваете? Що робите?

Не розумію, що сталося з Костею¹⁹: отримав від нього книжку «Übertragungen»²⁰ Рільке і відразу почув про нещастя, що його спіткало. Як він тепер? Де?

Моя дружина дякує за вітання, передає від себе також. Раїсі Давидівні теж найщиріший привіт.

Ваш ГК

¹⁸ Очевидно, имеется в виду возврат денежного долга, взятого Копелевым у Кочура при посещении Киева в 1975 г.

¹⁹ Богатырёв, Константин Петрович (1925–1976) – российский филолог-германист и поэт-переводчик. Сын видного литературоведа и фольклориста П.Г. Богатырёва. Участник Великой Отечественной войны. Будучи студентом третьего курса филологического факультета МГУ, в 1951 г. был по доносу сексота арестован, осуждён по статьям 58-10 и 58-11 УК РСФСР и приговорён к высшей мере, заменённой затем на лишение свободы сроком в 25 лет. Срок отбывал в Воркутлаге. Там начал по памяти переводить стихи любимых поэтов. Реабилитирован в 1956 г., возвратился в Москву. Перевёл стихи Райнера Марии Рильке, а также поэтические произведения Гёльдерлина, Шамиссо, Г. Тракля, Б. Брехта, П. Целана и др., пьесы М. Фриша и Ф. Дюрренматта, роман Клауса Манна «Мефистофель», статьи и заметки Гёте и пр. Весной 1976 г. вечером неизвестные нанесли К. Богатырёву несколько ударов кастетом у порога его квартиры в писательском доме. 12 июня того же года он умер. На Родине его произведения стали переиздавать только в годы перестройки. Убийцы не были пойманы.

²⁰ Übertragungen (нем.) – переводы.

Київ, 25.12.1978

Дорогих Раїсу Давидівну та дядька Лева²¹ щиро вітаємо і бажаємо здійснення всіх бажань, навіть і нездійснених.

Кочури

И. СВЕТАЛИЧНЫЙ²² – Л. КОПЕЛЕВУ

Київ, 8.01.71

Дорогий Лево Зінов'євичу!

Я, звичайно, свинтус: отримав від Вас вітання, а сам на це не спромігся. Це тому, що був я не в Києві і не вітав взагалі нікого. А зараз користуюся нагодою, що мій приятель Л. Плющ²³ їде до Москви і хочу попросити Вас поставитися

²¹ Дядько Лев – персонаж драми-феєрії Леси Українки «Лесная песня» («Лісова пісня»), втілення доброти і мудрости. Київські друзя так часто називали Л. Копелева.

²² Светличный, Иван Алексеевич (1929–1992) – український поет, літературний критик, лінгвіст, правозащитник. В 1965 г. был арестован за выступления против незаконных судов над деятелями украинской культуры и распространение самиздата. Через восемь месяцев был освобождён без права работы по специальности. В 1972 г. снова арестован, а в 1973 г. осуждён за «антисоветскую агитацию и пропаганду» на 12 лет лишения свободы (7 лет концлагерей строгого режима и 5 лет ссылки). В августе 1981 г. перенёс инсульт, в результате чего стал инвалидом первой группы. Публикуемые письма И.А. и Л.П. Светличных хранятся в РГАЛИ (ф. 2539, оп. 3, ед. хр. 140, л. 1-12; ф. 2549, оп. 1, ед. хр. 386, л. 1-2 и оп. 3, ед. хр. 355, л. 1-22).

²³ Плющ, Леонид Иванович (р. 1931) – український математик, публіцист, літературознавець, правозащитник. В дитинстві переніс костний туберкульоз. Окончив школу с серебряной медалью, учился на физико-математическом факультете Одесского университета, затем – на механико-математическом факультете Киевского университета, который и окончил. До 1968 г. трудился в Институте кибернетики АН УССР. В 1968 г. направил в «Комсомольскую правду» статью с протестом против тенденциозного освещения процесса над Гинзбургом и Галансковым, за что был уволен с работы. В 1972 г. за «антисоветскую агитацию и пропаганду» его арестова-

до нього прихильно і сприяти йому, коли в тому буде потреба.

Прошу вітати Вашу дружину і – якщо він пам'ятає мене – Олександра Ісаєвича²⁴; для мене зустріч з ним була незабутньою.

Сердечно Ваш

І. Світличний

А. КОПЕЛЕВ – И. СВЕТАЛИЧНОМУ²⁵

Дорогий Іване Олексійовичу!

Користаюсь з нагоди Жовтневих свят, щоб надіслати Вам якнайсердечніше вітання й побажати доброго здоров'я Вам і всім, кого Ви любите. Я був дуже радий побачити Ваш підпис на «уведомлении»²⁶. Чекаю й тепер на таку ж радість.

Обіймаю міцно,

Ваш Лев Копелев

ли, а в начале 1973 г. – приговорили к принудительному психиатрическому лечению с явно надуманным диагнозом. После многочисленных протестов видных представителей мировой общественности в 1976 г. Плюща выпустили из лечебницы и, вопреки его желанию, «выдворили» за границу. С тех пор живёт во Франции. Является представителем Украинской Хельсинкской группы за рубежом. Автор ряда публицистических работ и научных трудов по истории украинской литературы и культуры.

²⁴ Вероятно, с А.И. Солженицыным Светличного познакомил Копелев.

²⁵ Открытка отправлена из Москвы 5.11.1974 г. с обратным уведомлением по адресу: Пермская обл., Чусовской р-н, станция Всехвятская, учреждение ВС 389/35, И.А. Светличному. Вернулась к отправителю 18 ноября с пометой: «Адресат выбыл».

²⁶ Уведомление не сохранилось.

Л. КОПЕЛЕВ – И. СВЕТАЛИЧНОМУ²⁷

Беспокоит молчание телеграфируйте здоровье получение писем бандероли обнимаю Копелев

Л. КОПЕЛЕВ – И. СВЕТАЛИЧНОМУ

Москва, 1 грудня 1974

Дорогий Іване Олексійовичу!

Останнього мого листа до Вас отримав я з поміткою «адресат выбыл»; був дуже занепокоєний, але ж телефоном дістав од Льолі²⁸ Вашу нову адресу й ось пишу. Це перший раз сів до машинки, після двох тижнів хвороби – запалення легенів; не дуже важке, але досить набридливе. З літературних вражень цієї осені одне з найзначніших і найрадісніших – цикли сонетів чудового українського поета²⁹.

Між початком цього листа й сьогоднішнім днем – 3 грудня – була страшна цезура. Вчора вмер мій батько; позавчора, – саме коли я писав, задзвонила його дружина, – то був другий інфаркт. Батькові було 87 років; агроном, все життя працював на селі – на Київщині, на Поділлі, на Харківщині, а з 1985 року, коли цукровий буряк пішов у наступ на північ, мого батька як досвідченого «цукровика» перевели сюди, і він вже їздив на Кубань, на Алтай, по всій центральній Росії. Скільки його пам'ятаю, завжди був заклопотаний «позасімейними» справами – посівною, проривкою, збиранням та зберіганням

²⁷ Телеграмма с оплаченным ответом была послана Копелевым Светличному по адресу: Усть Кан Горноалтайской 659750 Первомайская 33 кв 8 Светличному. Сохранился лишь текст копии, без указания точной даты.

²⁸ Жена И. Светличного.

²⁹ Речь идёт о сонетах Н. Зерова, впервые прочитанных Копелевым. Что касается имени Н. Зерова, то Копелев и прежде знал о его таланте и трагической судьбе не только от своих украинских друзей, но и от старшего коллеги и друга выдающегося российского литературоведа Л.Е. Пинского, который в период обучения в Киеве слушал лекции Зерова. Своему учителю посвятил Пинский и один из самых значительных своих трудов – монографию о Шекспире (Л. Пинский. Шекспир. Основные начала драматургии. – М., 1971).

буряків чи турботами друзів, родичів, товаришів... Любив випити добру чарку, азартно грав у преферанс, в літературі і філософії не розбирався, але ж шанував досвідчених вчених людей, був добрим другом для друзів своїх синів і своєї дружини... Поховаємо ми його не раніш як 7-го, і так вийшло, що мій лист до Вас – це перший некролог. Вибачте, дорогий друже, але зараз всі мої думки ще в цім сумнім колі...

А про сонети я хотів написати багато, значно більше, ніж напишеться тепер; може потім ще повернемося до теми, а цього листа не хочу затримувати, хай вийде, що вийде. Мені завжди надзвичайно цікаво й радісно буває спостерігати, як у строгих класичних формах – безумовно, канонізованих, з давніх-давен традиційних і, здавалось би, тому вже обмежених, тісних, – втілюється жива самобутня душа справжньої поезії. Бо це ж є шлях якнайбільших перешкод – являти нову поезію в тому, що на перший погляд сприймається – або може бути сприйняте – як «стара» форма. Саме тоді справді й розумієш та відчуваєш, що то не «стара», а **вічна** форма і навіть не тільки форма, а так би мовити «умова існування поетичного світопочуття і світовпливу» – вибачте невдалий, здається, неологізм.

Сонет – один з найконкретніших прикладів, зразків таких вічних умов поетичного буття. Від Петрарки, Ронсара, Шекспіра крізь всі «кризи» сентименталістських і предромантичних «повстань проти канонів класицизму», через Пушкіна («Суровий Дант не презирал сонета...»), Бодлера, Гьоте, Гейне й до Рільке, Франка, Бехера, Зерова, Рильського, Брехта... Скільки яскравих незрівняно своєрідних поетичних індивідуальностей проявили себе в цій старовинній канонічній формі. А тепер переді мною знову безмірно радісне відкриття – чистий струм живої поезії, що тече з невичерпного, безсмертного джерела мови Шевченка, Франка, Лесі й розвиває, збагачує і мову, і поезію, і самі «береги» свої сонетні, класичні прикрашує новими барвами, новими квітами... Якби я вибирав епіграф-мотто до свого враження од цих сонетів, то взяв би рядок з «Мовчанья» – «...слова киплять зухвалі, горді». Над останнім з сонетів Миколи Зерова – з тих, що в збірці «Вибране» (Київ, 1966, стор. 97) епіграф: «А може ще добро побачу, а може горе переплачу?»...

Але ж мій лист вийшов значно довший, ніж намічався. Треба закінчувати. Бажаю Вам доброго здоров'я, добрих вістей од родини й друзів.

Хай Різдво й Новий Рік принесуть Вам і Льолі й всім, кого Ви любите, якнайбільше радощів.

Ваш Лев Копелев

И. СВЕТАЛИЧНЫЙ – Л. КОПЕЛЕВУ³⁰

Дорогой Лев Зиновьевич тронут вниманием чувствую средне-арифметически обещаю госпитализацию Барнаула подробности письмом сердечно приветствуйте Раису Давыдовну обнимаю.

Ваш Иван

И. СВЕТАЛИЧНЫЙ – Л. КОПЕЛЕВУ

1.4.1979

Дорогий Лево Зінов'євичу!

Сиджу за письмовим столом, а зі стіни на мене дивиться дід³¹, собою затулив книжкову шафу, а сам сховався за білу-білу бороду і – хитрий! – думає, що його ніхто не бачить і не визнає. Хитрий, та не дуже: він того, мабуть, і не знає, що якби борода обросла все обличчя, а лишила тільки очі, то й тоді б він не сховався, бо й по самих очах його легко пізнати без найменшого ризику помилитися: вони такі добрі-добрі, як борода – біла, а білизна та від очей також проміниться добром. Дивлюся я на ті очі та бороду і чую, як синівські почуття підмивають мої груди і хочеться сказати:

Хай же буде добре й вам, добрі очі, й тобі, біла бородо!

Промінеться довго те світло, доки б віку мого, а то б ще довше! Бо я вже теж на світі пожив не мало, багато бачив добрих очей і білих борід, та ви в мене такі – одні.

³⁰ Телеграмма отправлена 28 ноября 1978 г. из Усть-Канского ГРН (Алтай). ГРН (аббр.) – государственный регистрационный номер.

³¹ Свою фотографию Копелев подарил супругам Светличным по их просьбе.

А що? Може, моя молитва й дійде до Бога (якого, кажуть бузувіри, немає) і Бог зважить на побажання трудящих?

Ви ж, дорогий Лево Зінов'євичу, гадаю, не будете проти? Амінь!

Цілковито Ваш,

І. Світличний³²

И. СВЕТАЛИЧНЫЙ – Л. КОПЕЛЕВУ

28.04.1979

Дорогий Лево Зінов'євичу!

Десь після 10 травня я буду у Києві, у відпустці, а маю намір використати її на капітальний ремонт свого нікудишнього організму. Певна річ, дуже хотілося б побачитися з Вами, але мій маршрут буде строго обумовлений і чи вдасться мені вибратися до «столицы мира, сердца всей России»³³ – я не певен (хіба що мені посприяють ескулапи). Одначе на телефонічну розмову з Вами я розраховую, і дуже, а тому прошу Вас десь в середині місяця дати знати, коли Ви буваєте в себе дома (дати знати, звичайно, в Київ, Льолі).

А тим часом – під надійною опікою славної Раїси Давидівни – будьте здорові і щасливі, а я, атеїст, за Вас Бога молитиму.

Ваш Іван Світличний

P.S. А за листа про сонет – величезне спасибі! Цікаво було б і про інші жанри знати щось докладніше, але це вже потім і десь влітку чи восени і я ж навідаюся до столиці (якщо не «столицы мира», то до колиски братніх народів). А ще величезне спасибі за скафандр: для тутешніх вітрів це ідеально.

Ваш І. Світличний

³² На обороте красочной открытки приписано рукою Светличного: «Хай щастя не минає Вашої оселі! Хай полиці поповнюються Вашими книжками, хай діти й онуки завжди радують Вас. Будьмо!».

³³ Слова из популярной песни композитора Ю. Милютинна на слова Е. Долматовского «Ленинские горы».

Дорогий Лево Петровичу!³⁵

Щиро дякую від себе і особливо від Івана за словники синонімів; чи вдасться передати їх – не знаю, може, трапиться якась okazія, може... та будемо живі – побачимо. У нас особливих новин нема; які були – то Ви вже, мабуть, знаєте. Працюємо, живемо, сподіваємось, як і всі живі люди, на краще, а чи доживемо – хтозна. Від Івана одержую листи регулярно – він зараз не працює, займається словником, багато читає, пише добрі дитячі віршики для Ярчика³⁶, потрохи перекладає – я йому посилаю тексти Бодлера, Десанки Максимович, Бжехви³⁷. Правда, не знаю, що доходить з того, що я надсилаю. Здоров'я у нього не дуже, хоч він і заспокоює мене – були приступи ниркові (забрали теплого светра), часто болить голова, застуджується – у нього ж взагалі не дуже міцне здоров'я, колись був *tbc*³⁸, але не скаржиться, настроєний, як і завжди, оптимістично, за його власним терміном він – «оптиміст-рецидивіст». Випишує багато книжок, правда, не все, що його цікавить, доходить; часто присилають дублі, або не ті книжки, що його цікавлять – обслуго-

³⁴ Светличная, Надежда Алексеевна (1936 – 2006) – журналіст, мемуарист, правозащитниця. Сестра Івана Светличного. По образованню філолог-україніст. В має 1972 г. була арештована, а через год осуджена за «антисовєтську пропаганду і агітацію» на 4 года перебування в лагері строгого режима. Сроком отбывала в Мордовии. В октябрє 1978 г. выехала в Рим, где удостоилась аудиенции у Римского Папы, а затем прибыла в США, где жила и трудилась. Была членом Зарубежного представительства Украинской Хельсинкской Группы, редактировала «Вісник репресій в Україні». См.: Коцюбинська М. Надія з родини Світличних // Українки в історії. – К., 2004. – С. 276-278.

³⁵ В первом своём письме Копелеву Л.Светличная ошибочно называет его отчество.

³⁶ Племянник Івана и Леониды Светличных.

³⁷ Максимович, Десанка (1898–1993) – сербская поэтесса и романистка. Бжехва, Ян (1898–1966) – польский поэт, писатель, переводчик. Родился в Жмеринке, в еврейской семье. Переводил на польский язык произведения Пушкина, Чехова, Ильфа и Петрова и других авторов.

³⁸ Туберкулёз.

ування «Книга – поштою» далеко не на належному рівні. От і недавно, замість давно очікуваного 4-го тому укр[аїнського] словника йому прислали 1-3, яких у нього там 2 екз., і дома – 2, трохи забагато, а це все гроші, і досить великі. Чи не знаєте Ви, де можна замовити книжки видання «Прогреса» або «Мира»³⁹ (звичайно, «Книга – поштою»). Іван цікавився, але не знає, які книгарні торгують усіми цими виданнями. Взагалі він до книжок – «як пияк до алкоголю» завжди і всюди.

Дзвонила до Миколи Л.⁴⁰ – він живий, правда, як живе – не знаю і навіть не уявляю. Листа Вашого одержав, але не пише нікому, передавав Вам вітання. Взагалі Микола – то велика дитина, важко йому жити. Метра⁴¹ теж давно не бачила, він в Києві буває дуже рідко, а мені важко вибратися⁴², от і бачимось раз на місяць-другий. Нещодавно на збіговиську з проблем літературознавства бувший (давніше) редактор «Літ[ературної] газети»⁴³ потоптався трохи по них, хоч далеко куцою до зайця![...]

От і всі веселі новини. У Вас, здається, теж не кращі. Пишіть. Вітайте дружину й знайомих.

Всього найкращого, всього світлого, спокійного серця. Будьмо!

Л.

И. и Л. СВЕТАИЧНЫЕ – Л. КОПЕЛЕВУ

16.03.74

Дорогий дядьку Лево!

«Я нещодавно прочитав Вашу статтю про Гете із збірки «Мастерство перевода»⁴⁴. Цікава стаття – не тільки новизною

³⁹ «Мир» – крупное московское издательство, специализировавшееся на выпуске переводной научно-технической и научно-популярной литературы.

⁴⁰ Н.А. Лукаш

⁴¹ Речь идёт о Г.П. Кочуре.

⁴² Г.П. Кочур жил в Ирпене.

⁴³ Очевидно, имелся в виду Л.Н. Новиченко.

⁴⁴ Письмо начинается со слов Ивана Светличного, присланных жене для передачи Л. Копелеву. Там говорится о статье Копелева, посвящённой анализу перевода «Фауста» Гёте на украинский язык, выполненного Н. Лукашем (Копелев, Лев. «Фауст» по-украински //

матеріала, а й спрямуванням: Гете був демократ послідовний і безкомпромісний – тут важливе саме визначення *ступеня* демократизму, а поруч з Гете – в цьому плані – кого можна поставити? Для такого рівня, на якому був Гете, потрібен не тільки розум, потрібна мужність, а на це здатні небагато хто. Авторів статті можна позаздрити: він глибинно причетний не лише до Гете в минулому, а й до сучасного – я це знаю не тільки з його листів, а й з преси, газети я читаю⁴⁵. Шкода тільки, що цілої збірки «Мастерство перевода» я так і не придбав, хоч і замовляв її кілька разів, може, там і ще є щось цікаве.

Так саме я вдячний, звичайно, дядькові Левові за рекомендації, що варт прочитати, але знов же таки – як це придбати? Якби ж те можна було замовити якось гарантованіше! Я за французьку поезію годен був би заплатити й великі гроші, але ні в якій формі звідси цього дістати неможливо (та я не знаю, чи це можливо й там, на свободі)⁴⁶. Це я вже вдарився в безпредметні фантазії, але й за листа, й за поради, за словники і за статтю і за все-все дякую найсердечніше».

Як Іван справляється з книжками – найкраще надсилає «Книга – почтой» (це – «Наука»), інші не відповідають зовсім, або потім вже одержує декілька примірників однієї й тієї книжки. Потім – «у мене зібралось чимало книг, а тут є певна норма <нрзб>... Частину книг (художні) віддаю у бібліотеку (так роблю не тільки я), частину розташовую – потрібне вириваю, не-

Мастерство перевода 1964. Вып. 4. – М., 1965. – С. 149–167).). Со статтей Светличный, очевидно, знакомился по оттиску.

⁴⁵ Светличный имеет в виду, очевидно, появившиеся время от времени в официальной советской прессе злобные выпады против Л. Копелева.

⁴⁶ Примечание Л. Светличной: «Я посылаю йому щотижня 2–3 вірші Бодлера французькою, паралельно російською, 2–3 вірші Д. Максимович, дитячі віршики Бжехви. Все це посылають у Москву на переклад і, нарешті, він почав їх одержувати. Надсилати «Лит[ературные] памятки» мені не дозволили, так саме, як і словники. Але у мене витримка є! Ще прислав дещо з перекладів. Іван вчить французьку мову за програмою ін[ститу]тів іноз[емних] мов, вже закінчив перший курс, має розмовну практику, але, на жаль, своїх підручників не має, хоч і випишував».

потрібне – викидаю – а деякі, що будуть мені потрібні потім, я перешлю тобі, я вже їх відібрав і віддав для пересилки. Передай мамі, щоб вона не турбувалася про мене, бо, серйозно кажучи, про їжу, одяг, здоров'я і т. п., і справді й мені і про мене турбуватися не доводиться. Особисто я маю інші справи й інші клопоти, живу зовсім іншими питаннями, а побут, як і дома, не обкрадає мого життя <нрзб> ...тут – держава. Тут і там я в цьому плані на долю не скаржився і не скаржуся. Доля моя не ідеальна, це самозрозуміле, і якби я жив життя наново, я б багато, дуже багато чого в ньому змінив би, прожив би не так, але міняти свою долю на чужу, якби це й було можливо, я б не захотів: слава Богу, що це й неможливо. Духовне спілкування і взаєморозуміння становить сенс мого життя, а все інше – додаткове».

Як бачите, листи бадьорі, найбадьоріші серед усіх інших, і це не для заспокоєння. – Він дійсно самозаглиблюється, багато працює для себе (на роботу ж не ходить – інвалід 3 гр[упи]), до зовнішніх умов він завжди був невигадлиивий.

Іван просив спитати Вашу думку про вірш (не його), який я прикладаю до листа⁴⁷.

Ось, все. Я працюю, потроху хворію... Бажаю Вам всього кращого у Вашому Новому Році⁴⁸, хай ведеться добре добрій людині бути здоровим багато років нам на радість...

Всього Вам доброго, всього світлого!

Цілую А.

Вітайте дружину.

А. СВЕТАЛИЧНАЯ – А. КОПЕЛЕВУ

5.04.77

Доброго здоров'я, дорогий дядечко Лев!

Зичу Вам здоров'я, радості, всього світлого ще стільки, півстільки, четвертьстільки – бути бадьорим, життєрадісним, таким, яким Ви є!

⁴⁷ Приложение не сохранилось.

⁴⁸ Имеется в виду новый год жизни адресата: письмо отправлено менее чем за месяц до дня рождения Копелева.

Сьогодні почула про приєднання Ваше до сонму святих Григорія й Миколи⁴⁹ – що ж, кумпанія у Вас добра, не соромно бути серед неї – серед тих, хто виключав, навряд чи знайдуться такі перекладачі.

Хотілося б почути Вас, але я дізналася, що Ви детелефоновані⁵⁰ аж до літніх канікул, а листи – справа ненадійна, краще живе спілкування. Як здоров'я Ваше, як Раїса Давидівна?

У нас нічого нового. Чоловік хворів, десь півтора місяці був після Нового року в лікарні – ускладнення після грипу на легені, погано з черепним тиском – сильні болі головні, втрата працездатності; тепер краще, працює пожежником, багато буває на повітрі. Сестра⁵¹ поки без змін, як і було, працює двірником в дитсадку, але останні дні, як непрописана – мене відповідно штрафують, щоб не тримала таких. Брат Василь⁵²

⁴⁹ По всей видимости, Л. Светличная имеет в виду состоявшееся в 1977 г. исключение Копелева из Союза писателей СССР, откуда были ранее исключены Григорий Кочур и Николай (Микола) Лукаш.

⁵⁰ Квартирный телефон Копелева и Орловой был в то время отключён.

⁵¹ Светличная, Надежда Алексеевна (1936–2006) – журналист, мемуарист, правозащитница. Сестра Ивана Светличного. По образованию филолог-украинист. В мае 1972 г. была арестована, а через год осуждена за «антисоветскую пропаганду и агитацию» на 4 года пребывания в лагере строгого режима. Срок отбывала в Мордовии. В октябре 1978 г. выехала в Рим, где удостоилась аудиенции у Римского Папы, а затем прибыла в США, где жила и трудилась. Была членом Зарубежного представительства Украинской Хельсинкской Группы, редактировала „Вісник репресій в Україні». См.: Коцюбинська М. Надія з родини Світличних // Українки в історії. – К., 2004. – С. 276–278.

⁵² Стус, Василь (Василий Семёнович, 1938–1985) – украинский поэт, переводчик, правозащитник. С 1965 г. подвергался административным преследованиям за политические высказывания. В 1972 г. был арестован и осуждён на 5 лет лишения свободы и 3 года ссылки. Срок отбывал в мордовских и магаданских лагерях, ссылку – в Магаданской области. Вернулся в Киев в 1979 г., трудился рабочим в литейном цеху, затем – на обувной фабрике. В мае 1980 г. снова арестован и осуждён на 10 лет лагерей и 5 лет ссылки. Был направлен в один из лагерей Пермской области. Умер, находясь в лагерном карцере, в сентябре 1985 г. Посмертно удостоен Государственной Шевченковской премии и звания «Герой Украины».

на рудниках, під землею в Магаданській області, Тенькинський р-н, пос. Матросова, до востр., індекс 686071, телеф. 260. Живе в гуртожитку. Я дуже турбуюся за його здоров'я, у нього ж демпінг-синдром після операції – вирізки шлунку та дванадцятипалої...⁵³

СВЕТЛИЧНЫЕ – А. КОПЕЛЕВУ⁵⁴

Дорогому дядечку многая лета здоровья бодрости духа тела желают = зайцы

А. СВЕТЛИЧНАЯ – А. КОПЕЛЕВУ⁵⁵

Дорогі дядечко Лев і Раїса Давидівна!

Дай Боже щастя-здоров'я у Новому Році!

Щиро вдячні за добро і увагу Вашу.

У нас нічого нового. Дзвонила Надійка⁵⁶ – вона потроху оговтується, підробляє перекладами з російської на українську, живе поки у Софійки, Ярик ходит до школи, працює за індивідуальною програмою, малий Івась росте, вже стоїть, має 3 зуби (7 місяців має)⁵⁷. Вона має запрошення до Гарварду – збирається поїхати подивитися, як і що.

Іван почуває себе поганенько – слабкий, болить серце й голова. Обіцяють покласти на дослідження в барнаульську клініку. Почуває себе гірше, ніж півроку тому. Я трохи прихватила поліартрит рук, зараз вийшла на роботу і рахую дні (97) до пенсії. Чи отримували Ви мої листи, вирізки⁵⁸?

Будьте здорові. Всього доброго й світлого.

Цілую, А.

⁵³ Концовка письма не сохранилась.

⁵⁴ Телеграмма отправлена из Киева 7 апреля 1977 г. ко дню рождения А.З. Копелева.

⁵⁵ Дата и почтовый штемпель на открытке отсутствуют. По-видимому, она была отправлена в конце декабря 1978 г.

⁵⁶ Надежда Светличная.

⁵⁷ Ярик и Ивась – сыновья Надежды Светличной.

⁵⁸ Неясно, о какой вырезке (газетной?) идёт речь. Вероятно, это послание А. Светличной до Копелева не дошло.

Л. СВЕТАЛИЧНАЯ – Л. КОПЕЛЕВУ

5.04.1979

Пишу чергового листа без надії, що Ви отримаєте його.

Дорогого дядечка вітаю⁵⁹, дай Боже здоров'я, щастя (а спокій тільки сниться). Добре, що на землі нашії є такі, як Ви. Холодно, сумно було б інакше.

Я вже відсвяткувала приєднання до клану пенсіонерів – зараз оформляю юридично, потім, можливо, попрацюю ще законні 2 місяці (пенсія плюс зарплата), потім поїду до чоловіка. Влітку буду у нього, а восени він збирається у відпустку. Поки був у лікарні, в низині – було краще, зараз знову погано – задихається, абсолютно непрацездатний, погано з головою. Я ще раніше поставила діагноз гіпоксії, яка дуже погіршує його стан, і без того поганий. В лікарні написали (і казали йому), що необхідно консультуватися в спеціалізованій неврологічній клініці і радили інститут неврології в Москві, але я не знаю, чи вийде з того щось, і, навіть, якщо можна буде поїхати, наскільки реально потрапити до цього інституту? Чи можна зробити розвідку? Я зі свого боку розвідаю у нас, чи є добрі спеціалісти.

Про сестру Ви, мабуть, знаєте й без мене – діти ростуть, вона живе поки що у знайомих, шукає квартиру, працює дома, роботи – аби часу вистачало. Не маю ні одного листа, ні фото дітей, лише розмовляю по телефону. Чоловік мав, нарешті, одного листа з фото недавно.

Якщо будете дома влітку – може побачимось.

Будьте здорові. Всього світлого!

Цілую,

Л.

Л. СВЕТАЛИЧНАЯ – Л. КОПЕЛЕВУ И Р. ОРЛОВОЙ

20.04.79

Доброго здоров'я, дорогі!

Нарешті Ви отримали хоч одного з багатьох моїх листів (отримала повідомлення про вручення). У мене нічого доброго – погано з чоловіком: задихається, погано з головою – взагалі

⁵⁹ Л. Светличная поздравляет Л.З. Копелева с Днём рождения (9 апреля).

класична картина кисневого голодування при наявності купи хвороб, для яких цей супровод – катастрофа. Мабуть, прийдеться думати про переїзд; особливо погано після лікарні, в останній місяць він не тільки працювати, а й листа написати не може. В довідці медичній написано, що потрібна консультація в невропатологічній спеціалізованій установі (найкраще у Вас в невропатологічному інституті), але це, мабуть, нереально, і хоча б у нас тут проконсультуватися, зараз, якби дали відпустку. Звичайно в долині йому стане краще трохи. А поки нема діагнозу, не знаєш і як лікувати, які ліки необхідні.

В зв'язку з ліками. Наш приятель лежить зараз в Іркутську, в тублікарні, урологічному відділенні, палата № 9 з *tbc* сечостатевої (мочеполової) системи; йому рекомендували для розсмоктування *алідазу*, у нас її дістати неможливо, там її також немає. Ви, здається, в курсі цих хвороб, і, якби можна дістати ці чи аналогічні ліки, що допомогли б йому, дуже прошу направити йому – Зіновію Антонюку⁶⁰ на адресу: 664039 Иркутск, ул. Терешковой 59, облтубдиспансер, урологическое отделение, пал. 9.

Я йду з травня на пенсію; в залежності від чоловіка або поеду туди... на деякий час, або тут бігатимемо по лікарях. Здоров'ячко не дуже – але ж то пенсіонер – що ж ви хочете!

Все про себе і про себе, та й невеселі вісті.

Як у Вас? Як здоров'я?

Будьмо.

Всього світлого!

Цілую, Л.

⁶⁰ Антонюк, Зиновий Павлович (р. 1933) – український публіцист, перекладач, правозащитник. Сопредседатель общественного совета Украинско-Американского бюро защиты прав человека. По образованию инженер-экономист. В 1972 г. был арестован и за «антисоветскую агитацию и пропаганду» осуждён на 7 лет лагерей и 3 года ссылки. В 1982 г. осуждён вторично на 6 месяцев заключения и 6 месяцев ссылки. В 1990–94 гг. депутат Киевского горсовета народных депутатов. Участвовал в сборнике «Доброокий», посвящённом памяти Ивана Светличного. См.: Доброокий, цит. соч., с. 247–256.

Доброго здоровья, дорогие Лев Зиновьевич и Раиса Давыдовна!

Мы великие свинтусы – месяц Иван был в Киеве, вот уже почти месяц мы тут⁶¹ и никак не соберёмся написать. Иван вообще в основном переписывается телеграммами.

Вы, очевидно, знаете, что наш телефон⁶² на ремонте, а сколько продлится этот ремонт – полгода (считая с конца мая) или дольше – Бог его знает. Я после приезда пойду на приём к начальнику горсети, ибо по телефону он неуловим.

Особых причин, кроме приезда Ивана, для ремонта не было. С Надей я разговаривала раз в месяц на темы здоровья и детей; она обычно заказывала, т.к. заказать мне у нас нереально.

Иван дома принял курс лечения церебролизином – и, очевидно, этот курс ему очень помог. По крайней мере, он стал почти трудоспособным, головные боли появлялись время от времени при изменении погоды и атмосферного давления. Елена Г. прислала, спасибо ей, ещё на курс церебролизина, а Ирина Г. – аналог в таблетках – гаммалон. Курс принимать нужно трижды на год – следовательно, пока на этот год (до весны) у него есть. Не сбивается у него давление (и дома было почти всё время такое) – 180/110. У нас теперь есть тонометр – можно будет следить и постараться сбить – обещали скоро прислать и соответствующие лекарства. Работает он по-прежнему сторожем, понемногу продолжает работу над словарём своим⁶³, набрал для переводов много литературы, но пока ещё не приступал.

Я уже с мая на пенсии. Приехали мы вместе. Думаю отпраздновать его 50-летие, а потом на пару месяцев домой. И так буду ездить туда-сюда. По дороге постараюсь заехать. Занимаюсь домашним хозяйством, варкой (а то он почти ничего не ел – то чувствовал плохо, то некогда варить... ох, уж эти

⁶¹ Имеется в виду Усть-Кан – место ссылки И. Светличного.

⁶² Речь идёт о телефоне в киевской квартире.

⁶³ В ссылке Светличный работал над словарём синонимов украинского языка.

мужчины...). Чувствую себя средне, кислорода не хватает, давление занижено (зато среднесемейное в норме!). Понемногу помогаю в технической работе над словарём.

У нас после нескольких недель тепла дожди, грязь, свиньи, коровы, пьяные мужики и бабы валяются в грязи, битые стёкол (пока у соседей...), отсутствие овощей и фруктов (мы приехали поздно, чтобы посадить картошку, буряки.., а уезжал он, было ещё рано, снег выпадал, да и сил не было); правда, один раз была капуста и помидоры – хоть дорого, но в этом году были, а в прошлом – и того не было.

Зато – вокруг горы, серые, зелёные, белые чёрные – особенно красиво на закате...

Пишите, как Вы, как здоровье, где отдыхаете.

Иван целует, обнимает (о себе я уж и не говорю).

Всего светлого.

Будьте здоровы.

Целуем

А., И.

А. СВЕТАЛИЧНАЯ – А. КОПЕЛЕВУ и Р. ОРЛОВОЙ

Усть-Кан, 5.09.79

Доброго здоровья, дорогие Лев Зиновьевич и Раиса Давыдовна!

Что-то от Вас ни слуху, ни духу – беспокоимся о Вашем здоровье, что с Вами? Имели лишь подписанное рукой дядечки уведомление за конец июня – и всё, да ещё как-то слышали о Вас.

Мы по-прежнему на месте, в Усть-Кане, приехали сюда после отпуска в июне. Сначала Ивану было лучше, сказывалось лечение (курс церебролизина) и пребывание в долине, а где-то через месяца полтора, снова, как и ранее, после больницы барнаульской, наступило ухудшение: головные боли сильные, нетрудоспособность.., сонливость. Давление держится где-то 170/110-100. А у меня не хочет работать мотор: перебои, удушье. Очевидно, и у него, и у меня кислородное голодание, и единственное, что может помочь, это переезд ниже, в долину.

Правда, нам обещали это, но пока вопрос находится в стадии решения, и мы ждём у моря погоды, очень изменчивой здесь: уже на верхах тает снег, днём ещё тепло, а ночью приморозки, часто дождь. Часто меняется погода, что ухудшает и без того паршивое состояние.

В этом году здесь снабжение овощами лучше, чем в прошлом: бывали огурцы, помидоры, капуста, яблоки, всё лето были яйца, молоко берём у соседей.

После дня рождения (круглой половины) Ивана собираюсь поехать на некоторое время домой. Очень хотелось бы увидеть Вас. Будете ли в конце месяца дома?

От Нади писем что-то нет, очевидно, плохо работает почта. Мои письма доходят – уведомления я получаю, сейчас она после вакаций приехала домой.

Будьте здоровы. Всего светлого.

Целуем,

А., И.

А. СВЕТАЛИЧНАЯ – А. КОПЕЛЕВУ и Р. ОРЛОВОЙ

Усть-Кан, 16.09.79

Доброго здоровья, дорогие Лев Зиновьевич и Раиса Давыдовна!

Сегодня получили Ваше письмо с 4-мя фото. Очень благодарны Вам. Рады, что Вы живы-здоровы (хотя бы относительно); слышали, что Вы в начале сентября были дома.

У нас всё по-старому – мы пока на месте, 50-летие Ивана отпразднуем здесь (осталось всего 3 дня). Возможно, в конце месяца решится вопрос о переезде ниже, после чего я поеду домой. Вас, очевидно, не встречу, т.к. это будет самый конец этого месяца или начало следующего. Раньше я хотела ехать 24–25, сейчас точно не знаю – буду ждать решения о переезде. Сразу же сообщим Вам новый адрес. Чувствует себя Иван плохо – всё то же: головные боли, нетрудоспособность, давление, сонливость, *дратливість*.

У меня паршиво с сердцем – приступы стенокардии, перебои, слабый пульс и редкий, низкое давление. Кислородное голодание даёт знать каждому по-своему.

Очень благодарен Вам Иван за «Испанскую поэзию»⁶⁴, я постараюсь её взять сама – либо у Вас, либо у Лены⁶⁵, если Вас не будет. Увидимся тогда зимой (по дороге туда), хоть соскучилась за Вами очень.

Надеемся, что Вы хорошо отдохнёте и погрееетесь после холодного Комарова⁶⁶.

Очень благодарна Вам за живой привет – мы не получаем писем (ни одного за всё время); пока я была дома и работал телефон, то мы ежемесячно разговаривали. Мои письма (а я пишу 2 раза в месяц) она⁶⁷ получает.

Относительно своих способностей фотокорреспондента не прибедняйтесь – фото очень хорошие. Хочу сегодня же отправить письмо, чтобы застало Вас.

Всего Вам светлого и доброго!

Будьте здоровы! Будьмо!

Целуем, обнимаем,

А., И.

А. СВЕТАЛИЧНАЯ – А. КОПЕЛЕВУ и Р. ОРЛОВОЙ

7.10.79

Дорогі Лев Зіновійович і Раїса Давидівна!

Дуже жаль, що не застала Вас, хоч сподівалася. Щиро дякую за гостинність – вона працює навіть без Вас. Мій заїзд був майже дарма – ні людей не застала, книжковий вилов був нікчемний, і навіть з того, що хотіла купити – купила дуже мало: щось ви Усть-Кан доганяєте.

Залишаю Вам золотий корінь в шафці біля аптеки. Наскільки мені відомо, тиск у Вас обох не дуже високий (при гіпертонії 2, 3 ступ[еня] нема – це протипоказання), а так

⁶⁴ Скорее всего речь идёт о сборнике: Испанская поэзия в русских переводах. 1792–1976. Антология. – М.: Прогресс, 1978.

⁶⁵ Дочь А.З. Копелева.

⁶⁶ Комарово – курортный посёлок близ Санкт-Петербурга (тогда – Ленинграда).

⁶⁷ Личность посредника, передавшего живой привет, установить не удалось.

це чудовий стимулятор зі свіжого кореня, чоловік ним довів до ладу печінку, а я без нього не рухалася б зовсім. Може, комусь з друзів потрібно, його вистачить всім надовго. В неповній пляшечці – для Іри Корсунської⁶⁸ (вона якось забере), я на пляшечці написала. Спосіб вживання я прикладаю.

Повертаю Вам книжечку сонетів, що Ви прислали (біля портрету), жаль, що треба повертати назад. Як вирости Ваші онуки (бачила фото в кабінеті) – чужі діти швидко ростуть. Уже і наші хлопці великі.

У нас нічого нового. Я повертаюся додому на деякий час – і хаті треба дати лад, та і серце моє не витримує занадто чистого повітря. З переїздом все невизначено – обіцянки, а чи справдяться вони, чи тільки обіцянка-цяцянка – невідомо. Навколо більш-менш спокійно, не рахуючи сусідів-алкоголіків.

Чоловік почуває себе не люксусово – голова, непрацездатність (нічого за ці півтора роки не зробив, крім напівмеханічної роботи над словником), навіть не перекладає майже, хоч має що. Перед від'їздом схопив його радикуліт – не ходив зовсім, ледве мумію допомогло. Турбують потроху і нирки.

Дуже хотілося б бачитися, але вже тепер, мабуть, по дорозі туди (не знаю, коли), поговорити⁶⁹.

Як здоров'я, як справи – але ж те не листовно, до зустрічі.

Ще раз сердечно дякую за гостинність.

Цілую. Всього світлого,

Л.

⁶⁸ Корсунская, Ирина Владимировна (р. 1935) – искусствовед. Жила в Москве. С 1968 г. активно помогала политзаключённым и членам их семей. Подвергалась административным преследованиям и обыскам. В 1982 г. эмигрировала в США.

⁶⁹ О встречах с Л. Светличной в книге Л. Копелева и Р. Орловой «Мы жили в Москве» вспоминает и Раиса Давыдовна Орлова: «...23 января 1980 года. Меньше семи. Меня будит звонок в дверь... На пороге – Лёля Светличная. Каждый раз по пути в лагерь, где её муж отбыл семь лет, она останавливалась у нас. Сейчас он в ссылке в Горно-алтайске, они могли бы жить вместе, но время от времени она должна возвращаться в Киев, иначе отберут квартиру...».

А. СВЕТАЛИЧНАЯ – А. КОПЕЛЕВУ и Р. ОРЛОВОЙ

2.04.80

Доброго здоровья, дорогие Лев Зиновьевич и Раиса Давыдовна!

Вам, очевидно, передали, что я уехала к мужу. Собиралась сразу же написать, учитывая Ваше здоровье, но вскоре после приезда у нас реально стало с переездом, но реальность эта откладывалась со дня на день почти месяц. Наконец, уже 3 дня мы на месте.

Наш новый адрес: 659701, Майма 1, Горно-алтайской а[втономной] о[бласти], ул. Советская 105.

Как можно судить по индексу, мы в пределах той же области, но спустились значительно ниже – более чем на 1000 м. Высота здесь почти такая же, как дома, – а это очень много значит, да и с кислородом в силу этого нормально. Возможно, состояние улучшится, т.к. основным там было кислородное голодание.

Здесь растёт всё – овощи, многие фрукты, завоз здесь также нормальный – рядом областной центр, за 90 км Бийск – большой промышленный город. От нас до областного центра 20 минут на автобусе. Уже и сейчас в магазинах есть картошка, морковь, свёкла, лук такой и зелёный (что для апреля хорошо).

Снимаем полхатки старенькой (17, 5 м) с коридорчиком, ход отдельный; 80-летняя хозяйка живёт у дочери. Вода и магазины рядом.

Работу пока подыскиваем. За такой короткий срок почувствовать улучшение трудно, но атмосферное давление здесь намного выше., а при низком он всегда чувствовал плохо себя.

Переживаем за Вас, как Вы там, как здоровье, состояние – мы кое-что знаем, но не совсем детально.

Надеемся, что письмо придёт ко дню рождения (хоть некоторые письма шли и по 20 дней).

По случаю моего сегодняшнего дня рождения мы устроили «ленинский» субботник. Муж перевыполнил по случаю моего юбилея (хоть и не круглого) норму бритья за прошлый месяц (чемоданный). А к Вашему дню рождения обязуется

выполнить пятилетний план, а затем работать по Вашему образцу и подобию (борода у него белая, такая же, как и у Вас).

Целуем,

Л., И.

Р.С. Иван узнал, что я пишу (он же лентяй письма писать), и очень просит, если можно, достать:

1) Нольман М. Шарль Бодлер. Судьба. Эстетика. Стиль. – М.: Худож. лит., 1979 (эту особенно);

2) Гвоздослав П.О. Стихи. Составитель Л. Кишкин. – М.: Худож. лит., 1979 (текст на слов[ацком] и рус[ском] яз[ыках]).

Полум'яний привіт!

Л. Светличная

Л. ЧЕРЕВАТЕНКО⁷⁰ – Л. КОПЕЛЕВУ

15.02.1973

Дорогий Лево Зіновієвичу!

Дякую за книжки, надто за Беля. Спробую щось ізробити, але чи вийде – Бог знає. Нині перекладаю барочних німців для «Всесвіту», обіцяють надрукувати. Взагалі існування малоцікаве.

Посилаємо Вам наш спільний гріх, іменований романтичним штилем «Співець»⁷¹. Здається, передбачають видати і продовження, до наших днів, і кілька збірок давніших.

Хотілося б приїхати до Москви, але, на жаль, не маю такої можливості.

Лево Зіновієвичу, передавайте щире вітання Раїсі Давидівні, знайомим. Хай Вам працюється і здоровиться.

Чи не можна випросити у Вас на деякий (короткий!) час того австрійця з українським прізвищем⁷²?

Ваш Леонід Череватенко

⁷⁰ Череватенко, Леонид Васильевич (р. 1938) – украинский поэт, историк, искусствовед, киносценарист. Письма Л. Череватенко к Копелеву хранятся в РГАЛИ (ф. 2549, оп. 1, ед. хр. 441, л. 1-5).

⁷¹ Співець: Із світової поезії кінця XVIII – 1 половини XIX сторіччя / Ред. Г. Кочур. – К.: Веселка, 1972.

⁷² Неизвестно, какого австрийского писателя имеет в виду Л. Череватенко.

А. ЧЕРЕВАТЕНКО – А. КОПЕЛЕВУ⁷³

Любий Лево Зіновійовичу!

Даруйте, що затримав Брехта, а проте він стався мені у пригоді. От коли б ще зазирнути у тритомничок – то була б цілковита розкіш. А ні – теж не лихо, спробуємо обійтися місцевими ресурсами. Я і досі роблю блискучу кінокар'єру, але втім ще не зробив. Живемо тихо й мирно. Посилаю «Кобзаря», зробленого за автографами, ідентичного, а того, що маєте, ко-мусь подаруйте. Кланяється Вам Григорій Порфірович⁷⁴. Він хворий. Видав Безруча⁷⁵. Найщирші вітання Раїсі Давидівні.

Ваш Лёня

А. ЧЕРЕВАТЕНКО – А. КОПЕЛЕВУ⁷⁶

Дорогий Лево Зіновійовичу!

Як Ваші справи? Ми існуємо потиху, без особливих подій. Лево Зіновійовичу, що я хотів попросити – чи не могли б Ви мені на певний час дати книжок Енценсбергера⁷⁷. Я хочу написати про нього статтю, і от – не можу знайти його видань. Звичайно, все це я поверну з подякою. Вітайте Раїсу Давидівну і свого біографа⁷⁸, якщо трапиться така нагода.

На все добре

Лёня

*Публикация В.Н.АБРОСИМОВОЙ
Вступительная заметка и примечания
М.Г.СОКОЛЯНСКОГО*

⁷³ Открытка без даты и почтового штемпеля была, очевидно, вложена в бандероль с книгой

⁷⁴ Г. П. Кочур.

⁷⁵ Безруч, Пётр (литературный псевдоним Владимира Вашека, 1867–1958) – чешский поэт. Вероятно, речь идёт о составленной Г. Кочуром книге: Безруч П. Сілезькі пісні. Поезії. – К.: Дніпро, 1970.

⁷⁶ Открытка без даты и почтового штемпеля.

⁷⁷ Энциенсбергер, Ганс Магнус (р. 1929) – немецкий поэт, переводчик, литературовед, публицист.

⁷⁸ А. Череватенко, не желая называть имени запрещённого писателя, имеет в виду А. Солженицына; прототипом для Рубина – одного из персонажей романа «В круге первом» – послужил, как известно, Копелев.